

Mədinə Rzayeva
Gəncə Dövlət Universiteti

10.30546/2518-752X.1.601.020

MƏTBUAT DİLİNDƏ BİRLƏŞMƏSİ ŞƏKLİNDƏ TERMINLƏRDƏ NORMA

Açar sözlər: *Konfessional struktur, geostrateji perspektivlər, ekoloji bumeranq, sosial media*

Keywords: *Confessional structure, geostrategic perspectives, ecological boomerang, social media*

Ключевые слова: *конфессиональная структура, геостратегические перспективы, экологический бумеранг, социальные сети*

Giriş. Beynəlxalq aləmdə informasiya intensivliyi artdıqca və gücləndikcə terminoloji vahidlərin də potensialı inkişaf edir, artır və canlanır. Ona görə də təkcə sözlə ifadə olunan terminlilikdən mürəkkəb sözlüyə, daha sonra isə söz birləşməsi vasitəsi ilə formalaşan terminliliyə keçid xüsusilə intensiv xarakter alır. Mətbuat dilində son vaxtlar söz birləşməsi şəklindəki terminlərin işlədilməsi üzrə nəzərə çarpan üstünlük bunun əyani göstəricisidir. Məmməd Qasımov termin-söz birləşmələrindən bəhs edərkən daha çox birinci və ikinci növ təyini söz birləşməsi şəklindəki nümunələrə dair misallar göstərir: *illik plan, aylıq balans, mütləq potensial, dəyişən kapital, fiziki metod, nisbi rütubət* (I növ); *istehsal vasitələri, torpaq rentası, mandat komissiyası, maqnit dedektoru* və s. [1, s.133]. Sayalı Sadıqova bu məsələ barəsində daha ətraflı izahat verərək termin-söz birləşmələrinin üçüncü növə dair nümunələrinin mövcudluğuna dair də misalları təqdim edir: *naqilin müqaviməti, səsin gücü, dairənin bölünməsi, çoxhəddlinin dərəcəsi, tezliyin çevrilməsi* və s.

Azərbaycan mətbuat dilində termin-söz birləşmələrinin işlənməsinə xüsusi yer verilir. Mətbuatda söz birləşmələrinin hər üç növünə aid terminlərin işlədilməsinə rast gəlmək olur.

1) birinci növ təyini söz birləşməsi şəklindəki *termin-söz birləşmələri*

Birinci növ təyini söz birləşmələrində ümumiləşmə güclü olduğundan bu tipli birləşmə şəklindəki terminlərin işlədilməsi demək olar ki, başqalarından daha çox intensivləşir. Birinci növ təyini söz birləşmələri bir-biri ilə yanaşma əlaqəsi vasitəsi ilə birləşir. Yusif Seyidov yazır ki, “*Flektiv dillərə nisbətən iltisqi dillərdə yanaşma əlaqəsinin əhatəsi genişdir. Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilində də belədir. Azərbaycan dilində nitq hissələrinin qrammatik cəhətdən zəif formalaşması, təyin yerində işlənən sözlərin dəyişməzliyi, onların aid olduqları sözlərlə qrammatik cəhətdən uyğunlaşması nəticəsində yanaşma əlaqəsinin əhatə dairəsi genişlənir*” [2, s.108].

Mətbuat dilində işlədilən birinci növ təyini söz birləşməsi şəklindəki termin-söz birləşmələri məzmunu görə beynəlxalq terminlərə xas olan anlayışları bildirir. Yəni bu terminlər məzmun baxımından beynəlxalq informasiya məkanında yazıl-

miş anlayışların ifadə edilməsi üçün işlədilir. Belə birləşmələrdə anlayışın bildirilməsi üçün ifadə imkanları genişdir. Ona görə də onların bir qisminə tərəflər Avropa mənşəli sözlərlə ifadə edildiyi halda bəzilərinə tərəflərdən birinin ya Azərbaycan sözləri ilə, ya da Azərbaycan dilində normalaşmış ərəb mənşəli sözlərlə ifadə edilməsi müşahidə olunur.

Termin-söz birləşmələrinin bu qayda üzrə formalaşması o deməkdir ki, birincisi, əcnəbi sözlərin müqabilində Azərbaycan dili sözlərinin işlənməsi imkanları artmaqda davam edir, ikincisi, tərəflərdən birinin Azərbaycan dilində normalaşmış ərəb (eləcə də fars) mənşəli sözlərlə ifadə edilən variantları beynəlxalq informasiya məkanındakı anlayışları bildirmək imkanlarına malikdir. Beynəlxalq informasiya anlayışı üzrə formalaşan və mətbuat dilində işlənən termin-söz birləşmələrini quruluşuna görə aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

a) hər iki komponenti Avropa mənşəli sözlərlə ifadə olunanlar

Avropa mənşəli sözlərlə ifadə olunan termin-söz birləşmələrinin tərəfləri, birincisi beynəlxalq informasiyaların əsas daşıyıcı elementlərindən ibarətdir. İkincisi, bu cür termin-söz birləşmələrini təşkil edən tərəflər ya Azərbaycan dilində mənimsənilərək normalaşmış vahidlərlə ifadə olunur və ya söz birləşməsi daxilində onların mənası anlaşıqlılıq təsəvvürü yaradır. Üçüncüsü, hansı növdən ibarət olmasına baxmayaraq termin söz birləşmələri ana dilinin daxili qanunauyğunluqları əsasında formalaşır.

Bunlara dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

Total terror

Termin-söz birləşməsinin birinci elementi olan *total* sözü *terror* sözünə nisbətən az işlənir. Ancaq *terror* sözünə görə *total* sözünün ümumi anlayışını başa düşmək olur. *Total* sözü ümumi anlayışa görə bütöv, tam, geniş əhatəli, böyük mənalarını özündə ümumiləşdirilir. Ona görə də cümlədə *total terror* termin-söz birləşməsinin böyük, geniş, hərtərəfli mənası bildirdiyi təsəvvürə gətirilir: “Onlar köklü islahatlar apararaq məmur özbaşınalığı, korrupsiya, hədsiz haqsız rəqabət, kiçik və orta sahibkarlığa qarşı aparılan *total terrora* son qoymayacağı təqdirdə ən azı 16 il sərf etməlidirlər”.

Total telekom

Total telekom termin-söz birləşməsinə də *total* tərkibinin anlayışını mənimsəməklə telekommunikasiya mənasındakı telekom tərkibinin birlikdəki məzmununu aydınlaşdırmaq olur. Məlum olur ki, *total telekom* termin-söz birləşməsi böyük, əhatəli *telekommunikasiya* qovşağı mənasını bildirmək üçün işlədilir: *total telekom* təşkilatı tərəfindən təşkil olunan “World Communication Awards” dünya telekommunikasiya sahəsində təşkil olunan ən nüfuzlu mükafatlardan biridir”.

Qlobal birja

Qlobal termini son vaxtlar istər kütləvi informasiya vasitələrinin dilində və istərsə də danışqda intensiv şəkildə işlədilir. Ona görə də *qlobal* termini, artıq terminlikdən ümumişlək sözə doğru inkişaf mərhələsi keçməkdədir. *Birja* termininə gəlincə bu terminin mənası demək olar ki, bütün dil istifadəçiləri üçün eyni dərəcədə anlaşıqlı deyildir. *Birja* termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Hərfi mənası pul kisəsi deməkdir. Termin adı Vrüdde şəhərində yaşamış tacir Van der Bursenin adından götürülmüşdür. (Onun nəslinin şəcərə gerbində üç pul kisəsinin təsviri olub); [3, s.40].

Birja termini qiymətli kağızların satışı bazarı, topdansasatış bazarında bağlanan alqı-satqı müqaviləsi mənasında işlədilir. *Qlobal birja* termin söz birləşməsinə də böyük əhatəli alqı-satqı anlayışı mənası bildirilir: “Çində siyasətinə bağlı qeyri-müəyyənlik qlobal *birjada* pambığın qiymətini 63 sentə qədər salıb”.

Geostrateji perspektivlər

Bu termin-söz birləşməsinin ikinci komponenti çoxişlənən dil vahidi olmaqla anlayış cəhətdən də başa düşüləndir. *Perspektiv* termini əslində mənzərə, görünüş, təsvir mənası bildirməklə ümumişlək sözlər qrupuna daxil olaraq məcazi mənada işlədilir. Bu mənə üzrə ümid, gözlənilən nəticə, uğur, qarşıdakı uğur anlayışlarını bildirir. *Geostrateji* termini isə bütün dil istifadəçiləri üçün anlaşılıqlı hesab edilmir. *Geostrateji* termini müəyyən ərazini əhatə edən strateji mənasındadır. *Geostrateji perspektivlər* buna müvafiq olaraq geniş ərazidə gözlənilən perspektivlər mənasında işlənir: “Avrasiyanın uğurlu ölkəsi Azərbaycanın *geostrateji perspektivləri* inkişaf edir”.

Konfessional struktur

Bu termin-söz birləşməsinin ikinci tərəfində işlənən *struktur* sözü, artıq dar çərçivəli termin anlayışından ümumişlək söz mövqeyinə keçərək quruluş, tərtibat mənasında başa düşülür. *Konfessional* tərəfi isə, demək olar ki, anlayış cəhətdən kütləviləşməmişdir. *Konfessional* termini mənaqə dini təriqət, məzhəb, dini icma mənası bildirir. *Konfessional struktur* termini isə mənaqə *dini icmaya məxsus struktur* anlayışını özündə ümumiləşdirir: “Onlar bu ölkələrin demoqrafik, etnik və *konfessional strukturunu* dəyişirlər”.

Termin-söz birləşmələrinin bu növündə tərəflərdən biri kütləviləşdiyi üçün onları qismən normalaşmış hesab etmək mümkündür. Belə terminlərin tam normalaşması üçün onların intensiv işlədilməsi vacib şərtədir. Bu isə terminin aid olduğu fəaliyyət sahəsinin özünün inkişaf perspektivləri ilə əlaqədardır. Bəzi hallarda mətbuatda elə termin-söz birləşmələrinin də işlədilməsinə rast gəlmək olur ki, onlar xarici dildən birbaşa alınıb işlədilir. Cümlədə isə belə terminlərin məzmunu aydın olmur. Bunları əlbəttə ki, norma baxımından məqbul saymaq olmaz. Çünki sözün, terminin və ya hər hansı dil elementinin mənası başa düşülmürsə, onun işlədilməsindən də heç bir fayda əldə edilmir. Bu cəhətdən, aşağıdakı cümlədə verilən *Data Center* termin-söz birləşməsinə nümunə göstərmək olar: “Binada informasiya texnologiyalarının işini təmin etmək məqsədi ilə ən müasir standartlara cavab verən “*Data Center*” yaradılıb.

Termin-söz birləşmələrinin bir qismi isə artıq şifahi nitq səviyyəsində (yəni rəsmi tədirlərdə, konfranslarda, çıxışlarja, radio-televiziya dilində) anlaşılıqlı olduğu üçün onlar, müəyyən mənada normalaşmış dil vahidləri sayıla bilərlər. Belə termin-söz birləşmələrinə dair mətbuat dilində intensivləşən *aqrar sektor, sosial media, intellektual potensial, alternativ enerji, mobil operator, biznes forum, qlobal forum, humanitar forum* kimi nümunələri misal göstərmək olar. Məsələn, *aqrar sektor* termininin komponentlərinə dair hər hansı konkret anlayış oxucuya tam şəkildə məlum olmasa da, belə söhbətin kənd təsərrüfatı işlərindən, əkinçilikdən, torpaqşünaslıqla bağlılıqdan getdiyi barədə təsəvvür yaradır: “Bir sıra ölkələr quraqlığın *aqrar sektora* göstərə biləcəyi təsiri azaltmaq üçün dəniz suyundan yararlanırlar” [4, s.172].

Sosial media termin-söz birləşməsi ictimai mətbuat anlayışı bildirir. Mətbuatda çox zaman ərəb mənşəli *ictimai* sözü əvəzinə *sosial* variantından istifadəyə

daha çox üstünlük verilir. Həmçinin, ərəb mənşəli mətbuat sözünü ingilis dilinə məxsus olan *media* sözü üstələdiyi üçün *sosial media* termin-söz birləşməsi daha çox işlədilir. Odur ki, ictimai mətbuat yerinə sosial media termin-söz birləşməsi artıq intensivləşməkdə və normalaşmaqdadır: “Sosial mediada yol verilən dil, üslub xətaləri barədə kifayət qədər digər misallar da göstərmək olar”. *İntellektual potensial* termin-söz birləşməsinin tərkib hissələri də yazılı və şifahi nitqdə, artıq normalaşmış dil vahidlərindən ibarətdir.

İntellekt termini *ağıl*, *idrak* mənasını, *potensial* tərkibi isə *təməl*, *bünövrə*, *əsas vasitə* mənasında başa düşülür. Mətbuatda işlənən *intellektual potensial* termin-söz birləşməsi əqli inkişaf, əqli inkişafı əldə edilməli olan nailiyyət kimi başa düşülür: “Azərbaycan qısa vaxt ərzində iqtisadi göstəricilərinə, *intellektual potensialına* görə SSRİ miqyasında ön sıralara çıxdı”. *Alternativ enerji* termin-söz birləşməsinin tərəfləri də yazılı və şifahi nitqdə mənimsənilmiş dil vahidlərindən ibarətdir. *Alternativ* tərkibi əvəzedici mənasında başa düşülür. *Enerji* isə *qüvvə*, *qətiyyət*, *səy*, həmçinin, elektrik cərəyanı mənasındadır. Termin-söz birləşməsinin konkret ifadə etdiyi məna isə cümlə daxilində aydın başa düşülür: “Burada *alternativ enerjiden* istifadə məqsədi ilə günəş panelləri quraşdırılıb”. *Mobil* operator termin-söz birləşməsinə təşkil edən komponentlər də mətbuat dilində kütləviləşdirilmiş elementlərdən ibarətdir. *Mobil* sözü dildə səfərbər edən, sürətli hərəkət edən mənasındadır. *Operator* termini isə əməliyyatçı, qurğuları idarə edən, tənzimçi mənasındadır. Mətbuat dilində də *mobil operator* termini mənasında işlədilir: “Azərbaycanın ilk *mobil operatoru* və aparıcı *mobil internet* provayderi Baksel Şirkəti “Wold Communication Awards” (Ümumdünya Kommunikasiya Mükafatı) adlı mötəbər mükafata təqdim edilib” [5, s.167]. *Biznes forum* termin-söz birləşməsinin tərəfləri də mətbuat dilində kütləviləşərək mənimsənilmiş və həm yazılı, həm də şifahi nitqdə normalaşmışdır. *Biznes* termini işgüzarlıq, ticarətdə gəlir əldə etmək üçün işgühar fəaliyyət mənasında anlaşılar. *Forum* isə böyük toplantı, nüfuzlu yığıncaq mənasındadır. Mətbuatda işlənən *biznes forum* termin-söz birləşməsində də bu məna anlaşılar: “Bakıda Azərbaycan – Litva *biznes forumu* keçirilmişdir”; “*Biznes forumda* çıxış-edən prezident səfər çərçivəsində imzalanan strateji tərəfdaşlıq haqqında Birgə Bəyannamənin əhəmiyyətindən danışıb”. Mətbuatda ikinci tərəfi *forum* tərkib ilə ifadə olunan *qlobal forum*, *humanitar forum* kimi termin-söz birləşmələrinin işlədilməsi o deməkdir ki, *forum* termini, artıq böyük, nüfuzlu, geniş toplantı mənasında kütləviləşərək mənimsənilmişdir. *Qlobal* və *humanitar* terminləri də artıq ümumişlək səviyyədə normalaşmış dil vahidləri kimi işlədilir. *Qlobal* termini geniş ölçülü, dünya miqyaslı, *humanitar* termini isə *insanpərvər*, *ədalətli*, *bəşəri*, *dünyəvi* kimi mənalarla zənginləşmişdir. Mətbuat dilində belə terminlər publisistik anlayış qazandığı üçün mənaca tezliklə kütləviləşməyə meyilli olurlar. Odur ki, aşağıdakı cümlələrdəki *qlobal forum* və *humanitar forum* termin-söz birləşmələri mənaca elə cümlənin özündən anlaşılar: “Nazir bu il Bakıda gənclər siyasəti üzrə *Birinci Qlobal forumun* keçirilməsini xüsusi vurğuladı”. Bakıda artıq, dördüncü dəfə keçirilən Beynəlxalq *humanitar forum* 60-dan çox ölkədən 500-dək nümayəndəni bir araya gətirib” [6, s.171].

b) *komponentlərdən biri Azərbaycan dili sözləri ilə ifadə olunanlar*

Beynəlxalq informasiya məkanında formalaşmış termin-söz birləşmələrinin bir qisminə tərəflərdən biri Azərbaycan dili sözləri ilə ifadə edilən nümunələr də

mövcuddur. Belə termin-söz birləşmələri ya kalkaolunmuş variantdan ibarət olur və ya beynəlxalq informasiya anlayışına uyğun şəkildə formalaşdırılır. Belə termin-söz birləşmələrinin meydana gəlməsi o deməkdir ki, beynəlxalq səviyyəli anlayışların təkcə Avropa mənşəli sözlərlə ifadə edilə bilməsi stereotipini, artıq sıradan çıxmaq üzrədir. Belə anlayışların ortaya çıxmasında müstəqil bir ölkənin rəsmi dili olan Azərbaycan dilinin də potensialı vardır. Belə termin-söz birləşmələrinin tərkibində Avropa mənşəli dil vahidlərinin işlənməsi beynəlxalq informasiya anlayışının təmsilçisi rolunda çıxış edirsə, Azərbaycan dilindəki tərəf Azərbaycan məkanına xas olan koloriti canlandırır. Belə termin-söz birləşmələrinin formalaşması Azərbaycan dili mənbələrinin hesabına bəşəri anlayışların ifadə potensialının mövcudluğunun əyani göstəricisidir. Azərbaycan dilinin rəsmiyyəti onun beynəlxalq aləmdə təmsil olunmasına şərait yaratdığı kimi daxili enerjisinin də canlanmasının etibarlı təminatçısına çevrilmişdir. Mətbuat dilində işlənən belə termin-söz birləşmələrinin bir qisminin birinci tərəfi, bəzilərinin ikinci tərəfi Azərbaycan dilinə məxsus sözlərlə ifadə olunur. Birinci tərəfi Azərbaycan dili sözləri ilə ifadə olunan termin-söz birləşmələrinə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *Azərsun holding*, *Yoluxucu agentlər*, *Qızıl depozit*.

Azərsun holding termininin ikinci komponenti ərəb mənşəli *şirkət* sözünün əvəzedicisidir. *Holding* termini ərəb mənşəli sözlərin Avropalaşdırılma meyili əsasında işlədilmiş olsa da terminin özü beynəlxalq informasiya məkanına yaxınlaşdırılması vasitəsinə çevrilir. Bununla da Azərbaycan məkanında beynəlxalq aləmə yayılma imkanına malik olan terminoloji vasitələr formalaşdırılır. Mətbuat dili isə onun kütləviləşdirilməsinə təminat yaradır: “*Azərsun Holding*”ə məxsus Bakı Qida və Yağ fabriki də İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilib”.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədov İ.O. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı, Elm, 2008, 292 s., s. 161-168.
2. Булаховский Л.А. Курс русского литературного языка. Харьков, Разяньска Школа, 1937, 328 с.
3. Məmmədova T.V. İngilis hüquq terminologiyasının tərcüməsi problemləri. Qərb Un-t., Elmi xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, 2017, №2, s. 123-127, s. 126.
4. “Bakı Xəbər” qəz., 17 iyul, 2005; 16 apr., 2007; 13 okt., 2013;
5. “Kredo” qəz., 25 may, 2013; 12 avq., 2002; 16 sent., 2004; 16 iyul, 2004;
6. “Demokratik cəmiyyət” qəz., 16 sent., 2014; 12 apr., 2014; 12 avq., 2014;

Madina Rzayeva

Summary

NORM IN TERMS IN THE FORM OF WORD COMBINATIONS IN THE PRESS LANGUAGE

International terms used in the language of the press as word combinations also occupy an important place. It is worth mentioning once again that such terms have also found their place in the language of the press due to the intensification of information. Since the tendency to such terms increases in the face of a strong flow of information, there is a delay in the formation of their equivalents. Therefore, as long as there are no corresponding

terminological equivalents in the native language, the terms of the type discussed can be used on the basis of mandatory normality. Of course, it is not impossible to find native language equivalents for terms such as total terror (great terror), ecological genocide (ecological genocide), and social media (social press) in the language of the press.

Медина Рзаева

Резюме

НОРМА В ТЕРМИНАХ В ВИДЕ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В ЯЗЫКЕ ПРЕССЫ

Важное место занимают международные термины, используемые в виде словосочетаний в языке прессы. Еще раз уместно сказать, что подобные термины нашли свое место в языке прессы благодаря интенсификации информации. В условиях сильного потока информации происходит задержка формирования их аналогов, поскольку склонность к таким терминам возрастает. Поэтому, пока в родном языке нет соответствующих терминологических эквивалентов, указанные типовые термины могут использоваться на основании обязательной нормальности. Конечно, на языке прессы не обязательно найти на родном языке эквиваленты таких терминов, как тотальный террор (большой террор), экологический геноцид, социальные сети (социальная пресса).

Rəyçi: prof. A.Məmmədov